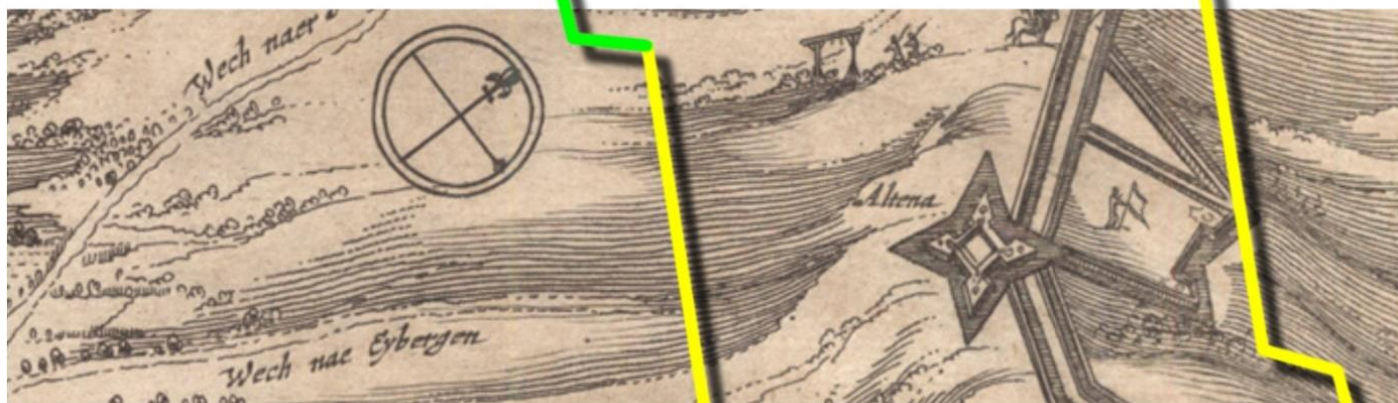

Schans Altena niet één, maar drie!

Onderzoek naar Schans Altena, een van
schans in de Circumvallatielinie
rondom Groenlo uit 1627
Godfried Nijs, november 2015

Schans Altena niet één, maar drie!

Schans Altena, verborgen onder het maïs, augustus 2014 (foto Godfried Nijs).

Op vrijdag 20 juli 1627, in de stromende regen, komt prins Frederik Hendrik met het Staatse leger voor de stad Grol (Groenlo) in het oosten van het land. De eerste nacht heeft men 'onder den blauwen hemel moeten logeren¹' (in de openlucht). Als eerste werd de omwalling van de kampementen opgeworpen en daarna zetten landmeters op zo'n 2,5 km van de stad zo snel mogelijk een 15 kilometer lange, zogenaamde circumvallatielinie rondom de stad uit. Haast is geboden omdat er in Wezel zich een aanzienlijke Spaanse troepenmacht verzamelde met als doel Groenlo te ontzetten. Er wordt dan ook met man en macht gegraven: de prins geeft opdracht niet eerder met de aanval op de stad te beginnen alvorens de linie om Groenlo volledig gesloten en verdedigbaar is. In de circumvallatielinie zijn, naast de kampementen voor de soldaten, schansen, hoornwerken, redans en redoutes aangelegd.

Van de vijf schansen die de linie van 1627 rondom Groenlo rijk is, is Schans Altena, gelegen ten noordoosten van de stad, de kleinste. Maar er is veel meer dat deze schans bijzonder maakt.

De naam Altena

De schans staat op belegeringskaarten weergegeven als 'Schans Altena', 'Fort Altena', 'Castellum Altenaicum', of gewoon 'Altena'.

Alle schansen die de circumvallatielinie van 1627 rijk is, zijn vernoemd naar de bemanning van de schans. Zo waren er Fransen gelegerd in de Franse Schans en lagen er ongetwijfeld Friezen in de Friese Schans. Hetzelfde verhaal geldt voor de Engelse en de Hollandse Schans. Maar wat betreft Schans Altena is de herkomst van de naam wat minder duidelijk.

Er zijn verschillende manieren om de herkomst van deze naam te interpreteren. Zo is Altena een stad in de huidige deelstaat Nordrhein-Westfalen in Duitsland. Dan zou het voor de hand liggen dat Duitse soldaten Schans Altena bevolkten.

Maar dat is niet de enige mogelijkheid. In het westen van het huidige Noord-Brabant ligt het Land van Heusden en Altena. Tot in de 19^e eeuw hoorde het gebied tot het graafschap Holland. In 1815 gaat het deel uitmaken van de provincie Noord-Brabant. Opvallend is dat, in vergelijking met de rest van die provincie, het gebied een sterk protestants karakter heeft. Zouden in 1627 Staatse soldaten uit deze streek in de Schans Altena gelegerd zijn geweest?

Ook overzees komt de naam 'Altena' voor. Zo werd de oude Portugese versterking 'Forto do Arraial Novo do Bom Jesus' bij het huidige Recife in Brazilië na verovering door de Hollanders omgedoopt tot 'Fort Altena'. En Peter Stuyvesant bezette in Noord-Amerika niet alleen Nieuw Amsterdam, maar veroverde ook het daar in de

buurt liggende Zweedse 'Fort Christina'. Dat werd prompt van een nieuwe naam voorzien: Fort Altenae. Die naam was ook niet voor de eeuwigheid: tegenwoordig heet de stad ter plekke Wilmington. Amerikaanse historici komen na onderzoek naar de herkomst van de naam van deze schans niet verder dan dat Altenae kan verwijzen naar een persoon of een plaats.

Ten slotte is er in het noorden van Drenthe een buurtschap te vinden dat Altena heet. De herkomst van de naam wordt hier letterlijk genomen. Het zou een samenvoeging zijn van 'Al te na' en dus staan voor 'te dicht bij'. Dat laatste zet je aan het denken wanneer we de ligging van Schans Altena in 1627 bekijken.

De ligging van de schans

Op de manuscriptkaart van Groenlo en directe omgeving uit 1538 is op de plek waar nog geen honderd jaar later de Schans Altena te vinden zal zijn, als bouwgrond weergegeven met een erf in de noordwestelijke hoek.

Net als de andere schansen van de circumvallatielinie uit 1627 ligt Schans Altena op een hoogte. In dit geval, net als bijvoorbeeld de Franse Schans, op een es.

De schansen in de linie controleren een belangrijke weg. De Schans Altena ligt ingeklemd tussen twee wegen. Zo wordt de 'Wech nae Eybergen' en een weg richting Holterhoek bewaakt.

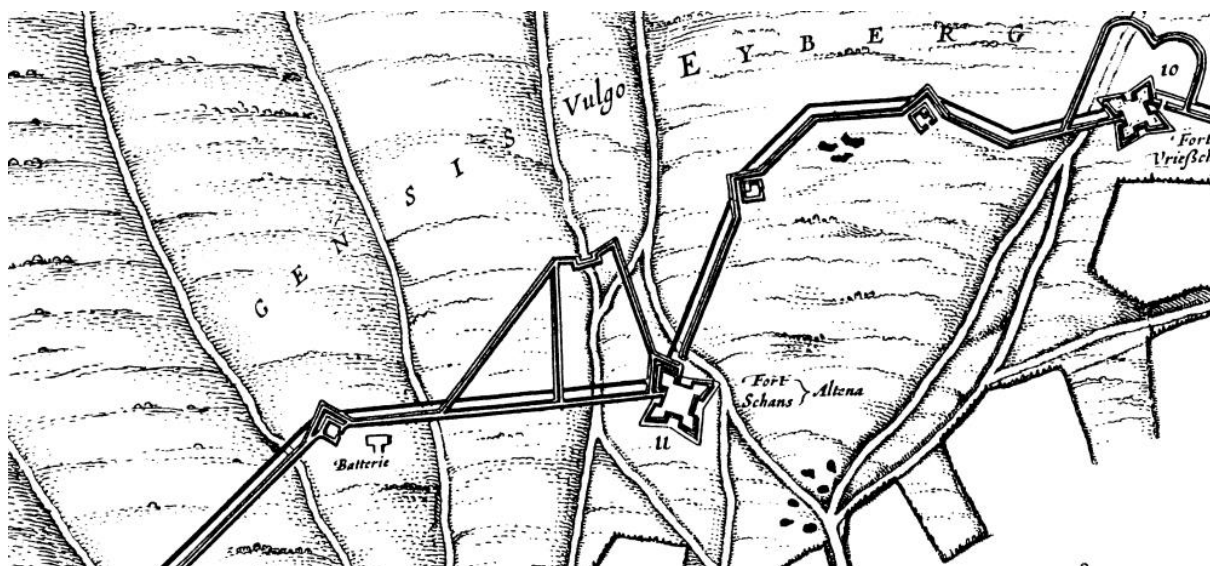
Luchtfoto van het perceel waar Schans Altena in 1627 te vinden was (zie 'A'), gezien vanuit het noordwesten. Rechts de Twenteroute (N18). De foto is gemaakt tijdens de erg droge zomer van 2006. De dubbele lijn (zie pijlen) is de dubbele gracht van de circumvallatielinie (foto Godfried Nijs, piloot Martin Grevers).

Schans Altena ligt van alle schansen die de circumvallatielinie rijk is, het dichtst bij de stad. De linie, die min of meer cirkelvormig is, knikt naar binnen om Schans Altena te bereiken.

Engelse Schans	4440 meter
Franse Schans	2413 meter
Friese Schans	2079 meter
Schans Altena	1820 meter
Hollandse Schans	2425 meter

De afstand hemelsbreed van het centrum van de schansen tot het centrum van Groenlo (de Markt).

De reikwijdte van de kanonnen binnen Groenlo bedroeg in 1627 ongeveer 1800 meter. Dat betekent dat de kanonskogels, afgeschoten vanaf de bastions van de stad, de schans konden bereiken of er, op z'n minst, gevaarlijk dicht bij in de buurt konden neerkomen.

"De knik", detail van de kaart uit Hugo de Groot's 'Grollaeobsidio cum annexis anni 1627', uit het atelier van Willem Blaeu, Amsterdam 1629.

Door de ontwerpers van de circumvallatielinie moet bewust toch gekozen zijn voor deze locatie. De schans lag op het hoogste punt in dit gebied. Voor de Schans Altena werd later als extra bescherming een compleet hoornwerk gerealiseerd. Dit hoornwerk heft in feite de knik in de linie op.

Extra gevaar en extra werk. Maar dit bleek niet voldoende reden om de schans verder van de stad af te leggen.

Recent onderzoek

Voordat de circumvallatielinie rondom Groenlo de status van rijksmonument kan krijgen, moet eerst natuurlijk duidelijk zijn waar ze precies ligt. In de afgelopen jaren is door kaart- luchtfoto- en archeologisch onderzoek de ligging van de linie voor het grootste deel vast komen te liggen. Op een aantal plekken bestond echter nog geen zekerheid over de ligging van de linie. Daarom werd in 2012, in opdracht van Gemeente Oost Gelre, door RAAP Archeologisch Adviesbureau onderzoek uitgevoerd om meer duidelijkheid te verschaffen. Eén van de zestien onderzochte locaties was de plek waar Schans Altena in 1627 te vinden moet zijn geweest. Hoewel duidelijk is dat Schans Altena gelegen moet hebben op de es nabij het gebied dat thans wordt aangeduid met de naam 'Schietbaan' waren geen sporen van de schans te zien op satellietbeelden of gedurende de rondvluchten tijdens de droge zomers van 2003 en 2006. Al met al reden genoeg voor aanvullend onderzoek om de schans in beeld te krijgen.

Uitvoer geofysisch onderzoek Schans Altena (foto RAAP Archeologisch Adviesbureau).

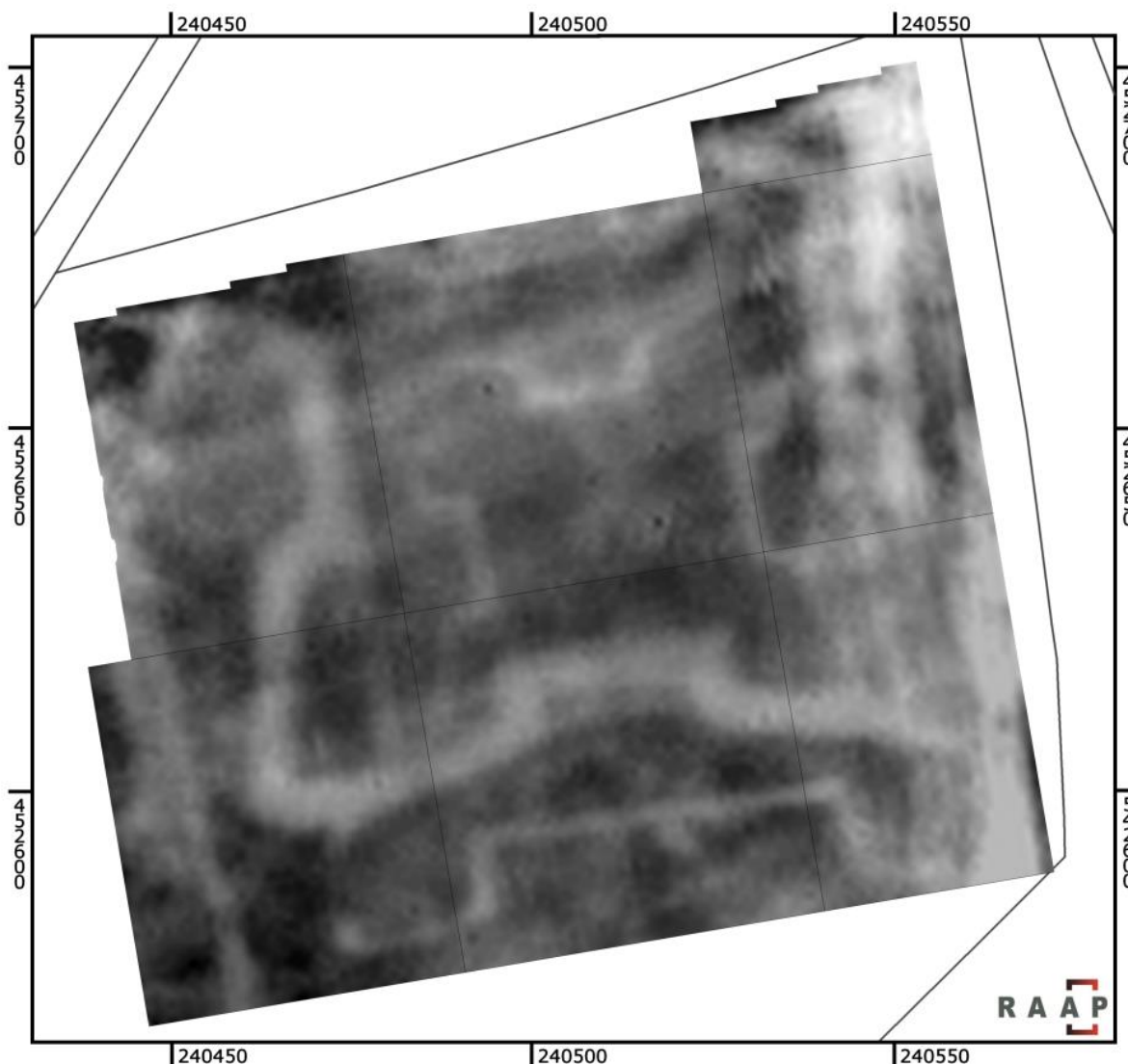
Geofysisch onderzoek

Om de exacte locatie van Schans Altena te achterhalen is er op de es geofysisch onderzoek gedaan. Dit is een vorm van non-destructieve archeologie: er kunnen grote oppervlaktes onderzocht worden zonder dat er gegraven hoeft te worden. Het bodemarchief en het weiland hoeven zo niet verstoord te worden.

Elektronisch weerstandenonderzoek werkt als volgt: door het plaatsen van twee elektroden wordt een elektrische stroom de bodem in gestuurd. Eén van de elektroden stuurt de stroom, terwijl de ander de spanning meet. Aan de hand van het verschil tussen beiden wordt de weerstand van het bodemvolume gemeten. Deze weerstand kan, al naar gelang wat er in de bodem zit, sterk verschillen. Zo geeft muurwerk een hoge weerstand en greppels en grachten een lage weerstand. Elke weerstand wordt voorgesteld door een vierkantje met een vaste grootte. De grijsintint van dat vierkantje wordt bepaald door de gemeten weerstandswaarde.

De resultaten van het onderzoek

De afbeelding die na het elektronisch weerstandenonderzoek ter plaatse op de computer tevoorschijn kwam, is ronduit sensationeel. In één oogopslag was duidelijk dat we hier op de es, ingeklemd tussen de Schietbaan en de Veldweg, niet met één, maar met maar liefst drie schansen te maken hebben!

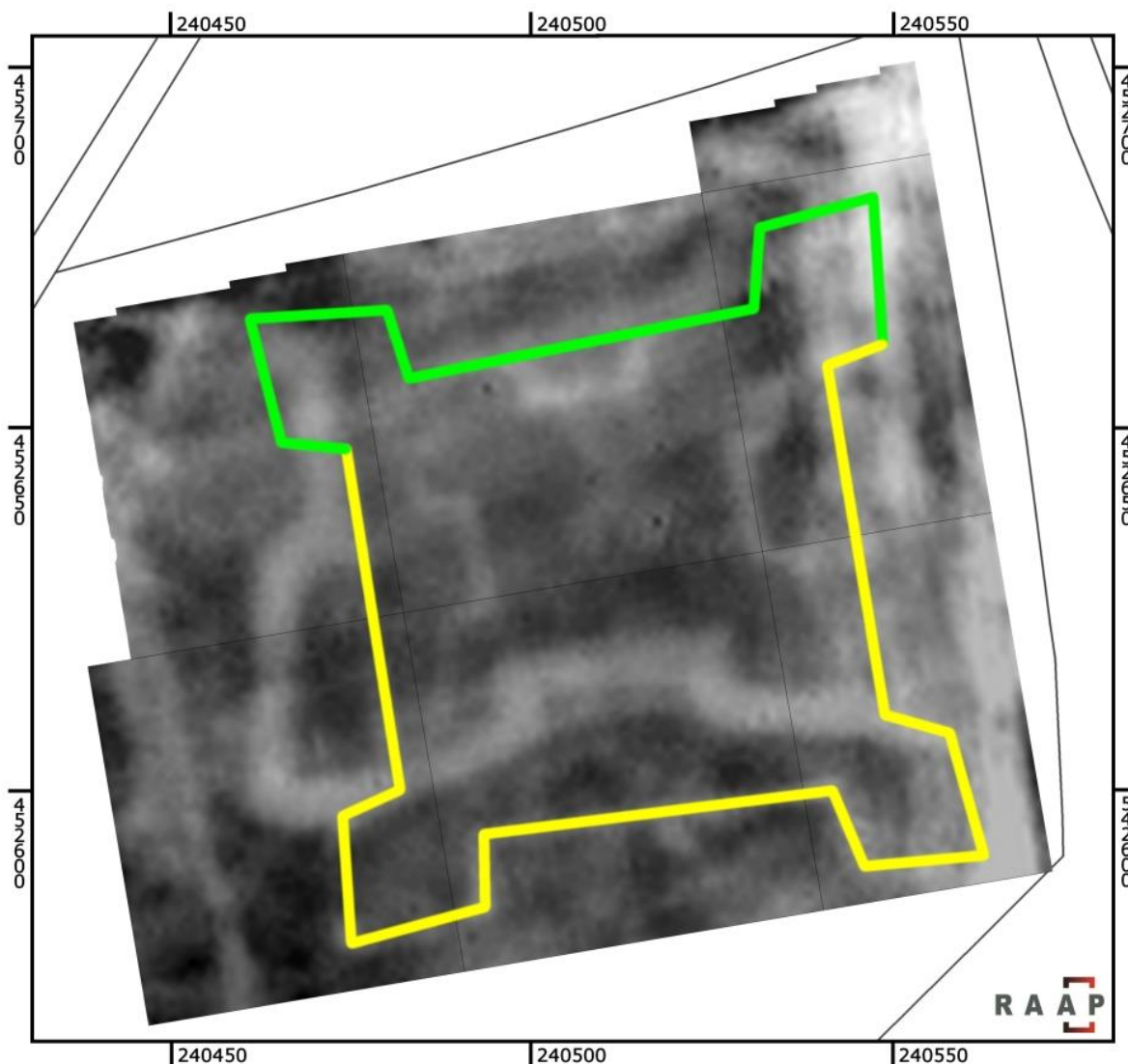
Het resultaat van het elektronisch weerstandonderzoek. De grachten laten zich als lichte banen zien. Het noorden is boven.

De interpretatie van de onderzoeksresultaten

Groenlo is tussen het einde van de 16^e eeuw en het begin van de 17^e eeuw vier keer belegerd: in 1595, 1597, 1606 en 1627. Opeenvolgende belegeringen met steeds een schans op dezelfde plek?

Alle drie de schansen die zichtbaar zijn geworden, hebben de kenmerken van het Italiaanse en het Oudnederlandse stelsel. Deze manier van vestingbouw kenmerkt zich onder andere door de haakse hoek die de wal (de courtine) maakt met de aanzet van het bastion (de flank). Hierdoor was het onmogelijk voor de vijand de wal veilig te bereiken: eenmaal daar aangekomen was er nergens sprake van een dode hoek: van alle kanten konden de verdedigers de aanvallers met kanons- en musketvuur flankeren.

Op basis van de resultaten zal hieronder uiteengezet worden welke schans tijdens welke belegering dienst had. En in het kort wordt daarna een beschrijving van de belegering gegeven.

Schans I uit 1597. In geel de aangetroffen gracht, in groen de veronderstelde gracht. Het noorden is boven.

Schans I (1595 en 1597)

Eén van de schansen valt op door de relatief lange courtines en kleine bastions. Dit kenmerkt verdedigingswerken aangelegd in de beginperiode van het Oudnederlandse stelsel. Na verloop van tijd werden bastions namelijk groter en de tussenliggende wal korter. Van de gracht is een baan van ongeveer twee meter breedte overgebleven. De saillants (de 'punten' van de bastions) liggen 85 meter uit elkaar. Op basis van deze kenmerken kan deze schans toegewezen worden aan de belegeringswerken aangelegd door het Staatse leger van prins Maurits, in 1597.

1595: Prins Maurits belegert de stad; maar Groenlo blijft in Spaanse handen

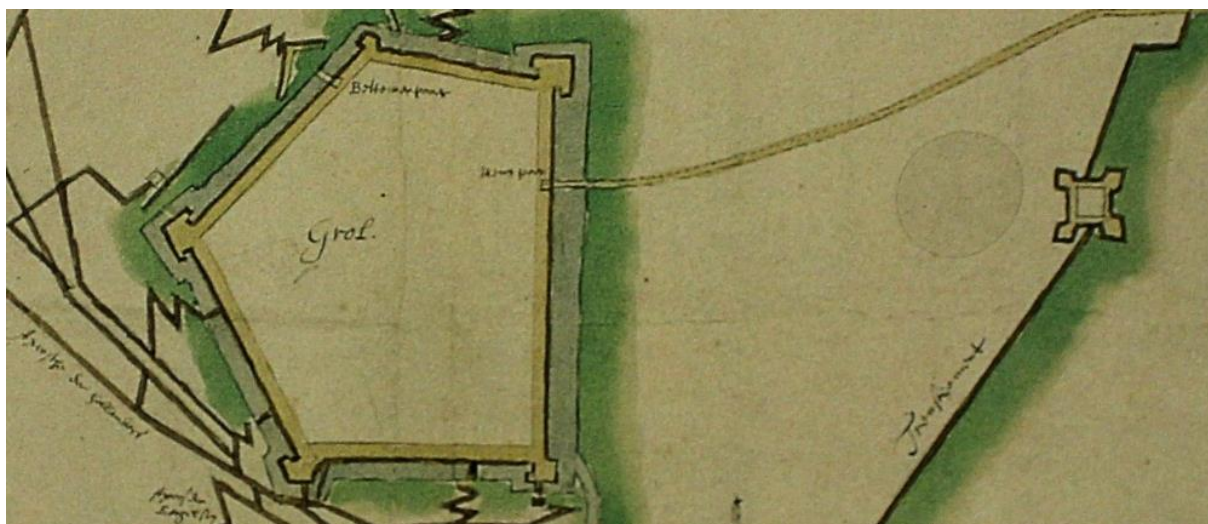
Prins Maurits deed in 1595 al een poging om Groenlo te veroveren. Hierbij worden kampementen en schansen 'op de voornaamste punten' aangelegd. Wanneer Maurits hoort dat de Spaanse bevelhebber Mondragon met een groot leger op weg is naar Groenlo, besluit de prins de belegering van de stad op te breken.

1597: Prins Maurits verovert de stad; Groenlo in Staatse handen

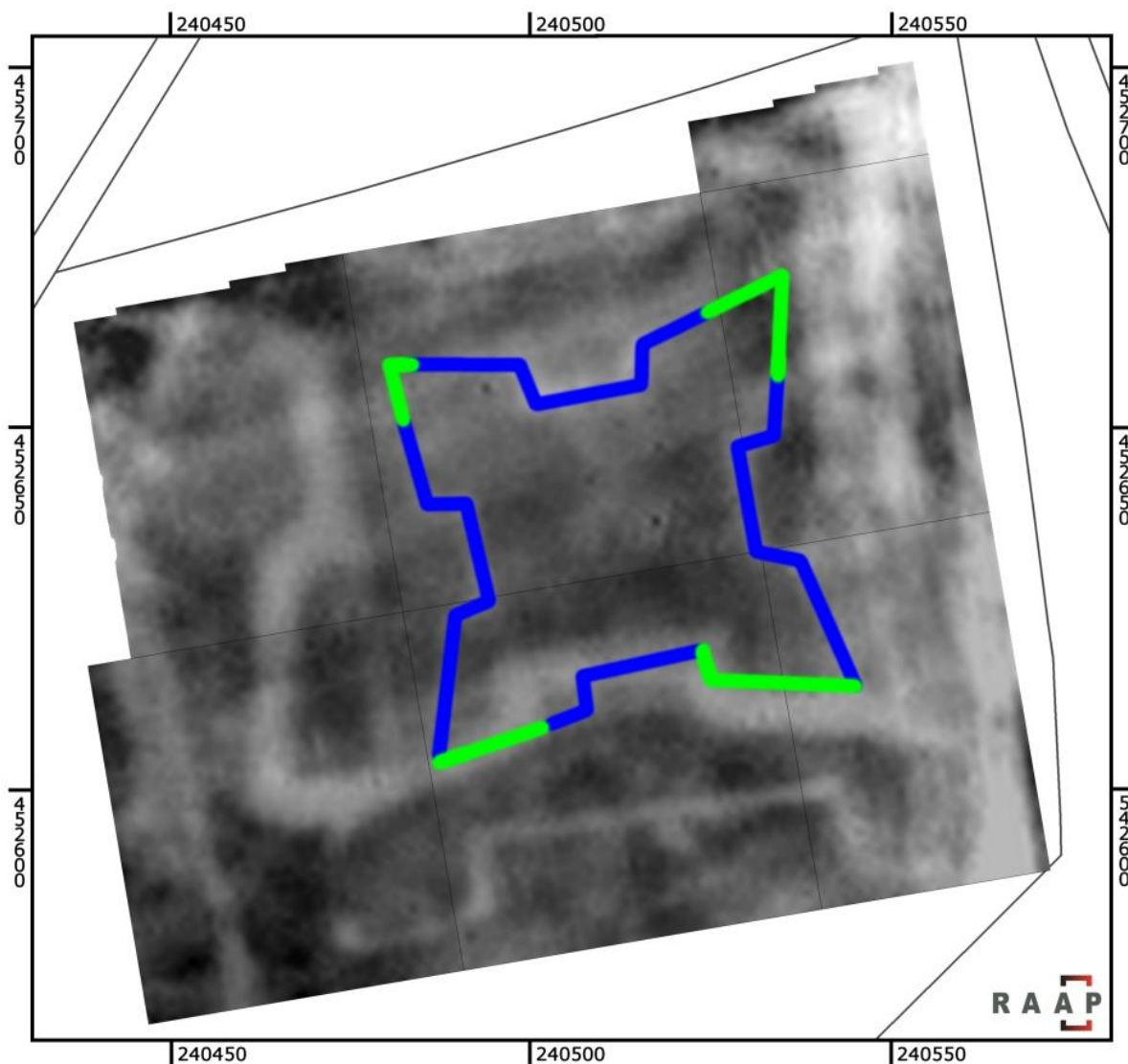
Prins Maurits pakte de belegering van Groenlo in 1597 voortvarend aan. Hij legde een circumvallatielinie rond de stad aan, met daarin opgenomen een viertal schansen.

Op dinsdag 16 september 1597, “wordt een ten noordoosten van de stad liggende schans, die daar twee jaren eerder door hen was opgeworpen, afgemaakt”². In 1597 ligt, volgens de belegeringskaarten maar één schans ten noordoosten van de stad. Het is dus heel aannemelijk dat een eerste aanzet tot schans I toe te wijzen is aan de belegering van prins Maurits in 1595.

Op dezelfde manuscriptkaart, vervaardigd door een anonieme kunstenaar, zijn ook binnen de linie van 1597 nog drie kleinere schansen te zien aan het begin of als onderdeel van de loopgraven richting de stad. Van een van de grotere schansen is de naam bekend: ten zuidwesten van de stad ligt de Schotse Schans. Ten noordoosten van de stad (rechts op de kaart hieronder) ligt de schans die qua ligging overeenkomt met schans I van de onderzoekslocatie.

Detail uit de manuscriptkaart gemaakt naar aanleiding van de belegering en verovering van Groenlo door prins Maurits in 1597. Rechts de schans die qua locatie en vorm overeenkomt met Schans I.

Schans II uit 1606. In blauw de aangetroffen gracht, in groen de veronderstelde gracht. Het noorden is boven.

Schans II (1606)

Bij de kleinste van de drie schansen liggen de saillants ongeveer 27 meter uit elkaar. Op een aantal plekken 'oversnijden' de grondsporen elkaar. De gracht van de oudste schans uit 1597(en 1595!) wordt doorgraven door de andere twee schansen. Die moeten dus van latere datum zijn. De gracht van de kleinste schans doorsnijdt alleen de gracht van de schans uit 1597. Het ligt voor de hand dat we hier te maken hebben met een van de schansen aangelegd tijdens de belegering van prins Maurits in november 1606.

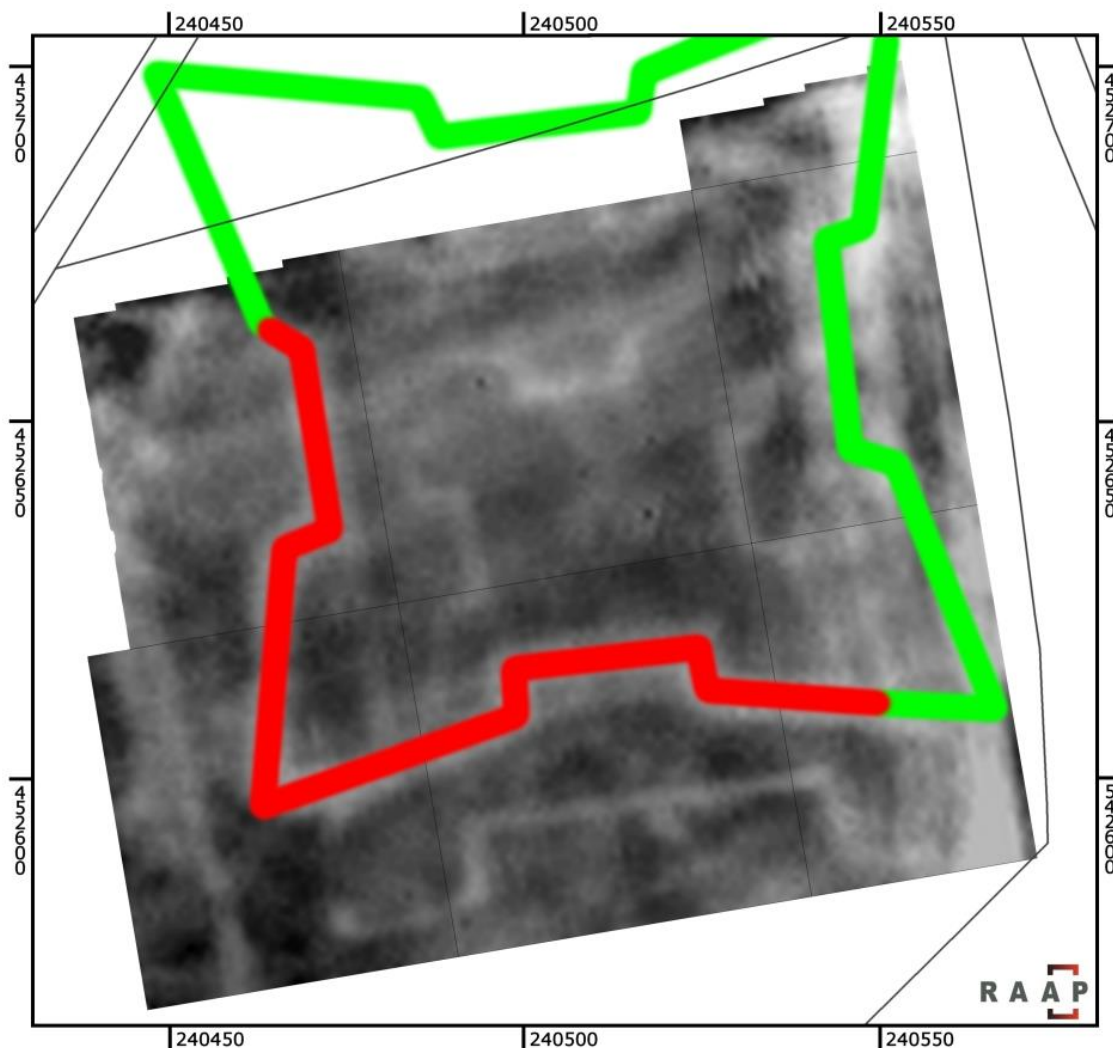
De aanval van keizerlijke troepen onder leiding van Spinola op de Staatse stellingen. De bovenste schans komt wat de ligging betreft overeen met Schans II. Detail van een schilderij uit het atelier van Pieter Snayers.

1606: De marquis Spinola verovert de stad; Groenlo in Spaanse handen

Op 14 augustus 1606 verovert het keizerlijke leger onder commando van Spinola de stad op de Staatse bezetting. In november verschijnt prins Maurits voor de stad om die weer terug te winnen voor de Staten Generaal. De prins begint met het aanleggen van belegeringswerken en schansen. Spinola keert hierop met zijn leger terug naar Groenlo om de stad te ontzetten.

Het leger van Spinola nadert de stad vanuit het noordoosten, door een daar gelegen moeras. Volgens prins Maurits is het moeras niet te passeren of doorwaadbaar. Spinola bewijst het tegendeel, al moeten zijn soldaten tot aan hun knieën en soms tot aan hun middel door het water gaan³.

Na een aanval op de nog niet voltooide belegeringswerken wordt Maurits gedwongen de belegering af te breken, nog voor de loopgraven de stadsgracht bereikt hebben. Het Staatse leger slaat op de vlucht. Groenlo is en blijft Spaans. Kaarten en schilderijen waarop de belegering en het ontzet van 1606 is weergegeven laten zien dat het leger van prins Maurits zich voor Groenlo had verschanst. De aanval van de Spanjaarden om de stad te ontzetten komt via het Eibergse Veld, ten noorden van de stad. Hier liggen drie Staatse schansen. De meest oostelijk gelegen schans komt qua ligging het meest overeen met de onderzoekslocatie en is naar alle waarschijnlijkheid schans II.

Schans III uit 1627. In rood de aangetroffen gracht, in groen de veronderstelde gracht.

Schans III (1627)

Qua ligging, breedte en afmetingen zijn de grondsporen van Schans III zonder twijfel toe te wijzen aan Schans Altena, aangelegd tijdens de belegering van Groenlo in 1627. De overeenkomsten met de gereconstrueerde Engelse Schans en de gracht die zichtbaar werd in het maïsveld van de Franse Schans zijn duidelijk. Een gedeelte van de schans valt niet in het onderzoeksgebied. De saillants liggen ongeveer 95 meter uit elkaar. Deze grootte is vergelijkbaar met die van de Friese Schans. De aangetroffen gracht is ongeveer 5 meter breed.

1627: Prins Frederik Hendrik verovert de stad; Groenlo in Staatse handen

In 1625 overlijdt prins Maurits. Zijn halfbroer Frederik Hendrik volgt hem op als opperbevelhebber van het Staatse leger. Het jaar daaropvolgend doen zich, op de verovering van Oldenzaal door Ernst Casimir van Nassau na, geen noemenswaardige wapenfeiten door. In 1627 komt daar verandering in.

Detail van de kaart vervaardigd in het atelier van Jan Blaeu en opgenomen in 'Tooneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden', uitgegeven in 1649.

Het Staatse leger komt in juli van dat jaar voor Groenlo en meteen wordt de stad van de buitenwereld afgesloten door de aanleg van de circumvallatielinie.

Een van de vijf schansen wordt aangelegd op dezelfde plek waar ook in 1595, 1597 en in 1606 een schans werd aangelegd. Naar aanleiding van de ervaringen in 1606, toen er in het noordoosten van de stad een moeras lag, wordt de circumvallatielinie van 1627 in eerste instantie in het noordoosten niet zwaar verdedigd. Maar wanneer blijkt dat moeras is drooggefallen wordt ter plekke voor de al aangelegde linie nóg een linie aangelegd, zelfs inclusief een extra hoornwerk.

Mede door de goede voorbereiding, de snelle aanleg van de linie en het te laat aankomen van het Spaanse ontzettingsleger moet de stad zich al na amper een maand overgeven. Groenlo is weer Staats en blijft dat voor de rest van de Tachtigjarige Oorlog.

Conclusie

Het moet een belangrijke plek zijn geweest, daar ten noorden van de stad. Tijdens vier opeenvolgende belegeringen is gekozen hier een schans aan te leggen. Met name wat betreft Schans Altena uit 1627 is dit bijzonder: door de toegenomen reikwijdte van de kanonnen in de stad, ligt de schans in de gevarenzone. De ligging op een hoge es, het omliggende Eibergse heideveld overziend en vlak bij de weg naar Eibergen, zal ongetwijfeld de doorslag gegeven hebben bij de keuze van de locatie van de schans.

Gelegen op kostbare landbouwgrond maken de boeren na de belegeringen snel korte metten met de schansen. Het is daarom ook onwaarschijnlijk dat de soldaten in 1606 en 1627 ter plekke nog veel van de voorgaande schans(en) hebben aangetroffen. Na de belegeringen zullen de rechtmatige eigenaren, onder het motto 'egaliseren en inzaaien', hun eigendom weer in bezit hebben genomen.

Drie schansen van drie (en feitelijk vier) verschillende belegeringen op één locatie. Dat maakt de es aan de Schietbaan zonder twijfel uniek in Nederland. En vermoedelijk (ver) daarbuiten. De circumvallatielinie rondom Groenlo blijft ons verbazen.

Met dank aan

G. Altena, H. van Engen (Streekarchief Langstraat Heusden Altena), dr. C. de Gast (Historische Reeks Land van Heusden en Altena) en drs. J.E. van der Pluijm.

Noten:

- ¹ Uit de brief van gedeputeerde Pompeus de Roovre int leger voor Grol aan de Raad van State. Gedateerd 21 juli 1627, Algemeen Rijksarchief Den Haag.
- ² Pluijm, J.E. van der: Groenlo in de Tachtigjarige Oorlog, De Achterhoek als strijdtoneel 1567-1627, Groenlo 2009, pag. 162.
- ³ Pluijm, J.E. van der: Groenlo in de Tachtigjarige Oorlog, De Achterhoek als strijdtoneel 1567-1627, Groenlo 2009, pag. 232.

Literatuur

- Boshoven, E.H., W.B. Verschoof en S. van der Veen: *Archeologisch onderzoek langs en binnen de Circumvallatielinie Groenlo*, RAAP-rapport 2557, 2013
- Derks, Paul: *Der Burgen-, Orts- und Flurname Altena und seine Verwandten auch im Internet*, 2004
- Nijs, G. en J. van der Pluijm: *Kijk op de linie. Op zoek naar de circumvallatielinie rondom Groenlo uit 1627*. Stadsmuseum Groenlo, Groenlo, 2008
- Pluijm, J.E. van der: *De Vestingstad Grol in de kaart gekeken. Topografische historische atlas van Groenlo*. Stadsmuseum Groenlo, Groenlo, 2006
- Pluijm, J.E. van der: *Groenlo in de Tachtigjarige Oorlog, De Achterhoek als strijdtoneel 1567-1627*, Groenlo 2009
- Rump, Arnold: *Die geographische Herkunft des Namens Altena (Altona)*. In: Märkisches Jahrbuch 2, 1997
- Rump, Arnhold, *Altena/Altona - Namenforschung mit neuem Hintergrund*. In: Der Märker. Landeskundliche Zeitschrift für den Bereich der ehem. Grafschaft Mark und den Märkischen Kreis 3, 2004